

Osobnostní determinanty charakterizující populaci lidí bez domova v Přístavech: Které potřeby sdílejí zaměstnanci s uživateli a ve kterých se odlišují?¹

Personality Determinants Typical of Homeless People Housed at “Přístav” Facilities: Which Needs Are Shared by Both Employees and Clients, and Which Set Them Apart?

Ivo Müller

RNDr. PhDr. Ivo Müller, Ph.D.,² vystudoval psychologii a matematickou statistiku na Karlově univerzitě v Praze. V současnosti pracuje jako terapeut a datový analytik v Armádě spásy ČR, kde se věnuje otázkám subjektivního pojmání a objektivního (empirického) zachycování osobnosti u lidí bez domova.

Abstrakt

CÍLE: Tento výzkum si klade za cíl empirickými metodami vytipovat v lidské psychice důležité determinanty (dimenze osobnosti), které odlišují osoby sociálně marginalizované od lidí do společnosti začleněných. **TEORETICKÁ VÝCHODISKA:** Teoretickým východiskem a nástrojem je psychometricky chápáná osobnost člověka. Při dimenzionálním popisu osobnosti je možné každého člověka charakterizovat souborem čísel (profilem skóre), kde každý jednotlivý skóre umísťuje člověka někam mezi dva extrémní póly sledované dimenze (vlastnosti). **METODY:** Data získaná z vlastního strukturovaného dotazníku (PISP) od uživatelů domovů se zvláštním režimem provozovaných Armádou spásy jsou zpracována a vyhodnocena metodami matematické statistiky (testy hypotéz, faktorová analýza). **VÝSLEDKY:** Jsou prokázány statisticky významné rozdíly (na hladině 0,001) mezi cílovou a kontrolní populací u šesti dimenzí z celkem deseti sledovaných, a sice *míra aktivity, soběstačnost, směřování, zdroje pohody, centrum řízení a transcendence*. Některé dimenze vytvářejí společný shluk na hlubší úrovni osobnosti (faktor vyššího řádu), zde nazvaný jako „orientace na dění kolem“. **IMPLIKACE PRO SOCIÁLNÍ PRÁCI:** Získané výsledky nabízejí referenční rámec pro interakce sociálního pracovníka s uživateli při mapování a uspokojování jejich individuálních potřeb, konkrétně umožňují selektivně cílit proces individuálního plánování.

Klíčová slova

lidé bez domova, dimenze osobnosti, psychologické potřeby, domov se zvláštním režimem, faktorová analýza

Abstract

OBJECTIVES: Utilizing empirical methods, the research aims at identifying important mental determinants (personality traits) that distinguish persons socially marginalized from people well functioning in society. **THEORETICAL BASE:** A theoretical basis and tool is a psychometrically conceptualized human personality. In a dimensional approach to personality, each person can be characterized by a set of numbers (a profile of scores), where each score places the person somewhere in between two extreme endpoints of a given dimension/trait. **METHODS:** Data from the original questionnaire (PISP) administered in Salvation Army's special-regimen housing facilities have been put through statistical analysis and properly evaluated (hypothesis testing, factor analysis). **OUTCOMES:** In six dimensions

¹ Výzkum byl podpořen z operačního programu programu *Zaměstnanost* Evropského sociálního fondu, v rámci projektu *Zkvalitňování procesů v PŘÍSTAVECH Armády spásy*, reg. č. CZ.03.2.63/0.0/0.0/19_098/0015233.

² Kontakt: RNDr. PhDr. Ivo Müller, Ph.D., Centrum sociálních služeb, Armáda spásy, Vikýřovická 1495, 78701 Šumperk; ivo.muller@armadaspasy.cz

out of ten under consideration, a statistically significant difference (p -value $< .001$) has been found between a targeted and control populations, namely *Arousal*, *Self-reliance*, *Directedness*, *Sources of well-being*, *Center of control*, *Transcendence*. Several dimensions cluster on a deeper personality level, forming a higher-order factor, here denoted as *Involvement in what's going on around one*. SOCIAL WORK IMPLICATIONS: Presented results can serve as a frame of reference for social workers in their interactions with clients, namely in identifying and attending to clients' needs and in selectively targeting the process of individual planning.

Keywords

homeless people, personality dimensions, psychological needs, special regimen housing, factor analysis

ÚVOD

Přístavy Armády spásy jsou jakožto „domovy se zvláštním režimem“ (DZR)³ specifické svým posláním, organizací služby i cílovou skupinou uživatelů. Služba DZR je podle zákona o sociálních službách poskytována osobám se sníženou soběstačností, jež může být důsledkem demence Alzheimerova nebo jiného typu, přičemž tyto osoby mohou navíc trpět některým duševním onemocněním nebo závislostí na alkoholu či jiných návykových látkách. Tyto osoby již nejsou schopny fungovat ve svém původním sociálním prostředí a vyžadují pravidelnou pomoc a péči. Pro kvalitu poskytovaných služeb je důležité sledovat, jakým způsobem a do jaké míry jsou zajišťovány životní potřeby ubytovaných klientů, přičemž toto sledování může probíhat z pohledu samotných osob, z pohledu obsluhujícího personálu, anebo z pohledu celé naší společnosti, která svými cílenými legislativními úpravami tuto formu pobytové služby umožňuje a upravuje. Obecně lze říci, že všechny tři strany mohou mít zájem na tom, aby individuální život i společné soužití obyvatel Přístavů probíhalo jak v atmosféře spokojenosti klientů, tak v dobrých pracovních podmínkách personálu, a zároveň za konsenzu společnosti, která má snahu postarat se o své marginalizované či různými nešťastnými životními okolnostmi znevýhodněné členy.

Často se v tomto kontextu hovoří o lidech bez domova či o osobách ohrožených bezdomovectvím. Panuje shoda na tom, že k tomuto stavu přispívá vícero vzájemně propojených faktorů, které je možno rozdělit do dvou širokých kategorií na faktory objektivní čili strukturální a subjektivní čili individuální (Hradecká & Hradecký, 1996; Kliment & Dočekal, 2016; Vašát, 2016). K těm prvním se řadí jevy spojené se sociální politikou státu, s ekonomickou situací a zákonodárstvím, jako například nezaměstnanost, chudoba, poptávka na trhu práce, oddlužování, dostupnost bydlení; k těm druhým potom faktory osobnostní a mezilidské, například copingové strategie, pracovní návyky, domácí násilí, neúplná rodina, prožité trauma, závislosti, zdravotní potíže, duševní poruchy. Zatímco u objektivních faktorů je směr příčinnosti zřejmý, u faktorů subjektivních se často jedná o propletené zpětnovazební smyčky, u nichž je obtížné jednoznačně pojmenovat, co je vlastně příčinou a co následkem.

Jemný úvod do psychologické problematiky osobnosti a potřeb

Problematika potřeb uživatelů domovů se zvláštním režimem je velmi široké téma, které může pokrývat veškeré fungování člověka, od základní hygienické obsluhy, přes zajištění stravy a ošacení, až po mezilidské vztahy a duchovní směřování. Potřeby zasahují člověka v jeho fyziologické existenci, působí jako důležité faktory při formování osobnosti, při emočním reagování, při budování sebepojetí a profilování vlastního já, ovlivňují stanovování

³ Viz zákon č. 198/2006 Sb., o sociálních službách, § 50 Domovy se zvláštním režimem.

cílů i schopnost jejich plnění, vstupují do interakcí s druhými lidmi, s přáteli i s úřady, pomáhají dodávat životu řád a smysl – abychom zmínili alespoň některé důležité oblasti. Problematikou potřeb se zabývala řada vlivných psychologických teorií lidské osobnosti (srov. Hall & Linzey, 1978; Massey, 1981; Balcar, 1991; Drapela, 1997). Psychologie osobnosti umisťuje potřeby do tzv. energetizujícího systému psychiky, společně s pudry/instinkty, city/emocemi a motivací. Tento systém se pak doplňuje a spolupracuje s dalšími systémy, zejména s kognitivním (myšlení, jazyk, paměť, plánování, řešení problémů) a s volním (stanovování a dosahování cílů).

Základním existenčním principem všech živých organismů je vyhýbat se podnětům nepříjemným a vyhledávat podněty příjemné. V původní hrubé podobě to znamená pohyb pryč od bolesti a směrem ke slasti. U vyšších živočichů a zejména u člověka se však tyto primární stimuly různě transformují a zjemňují, takže namísto fyzické bolesti může vystupovat například trapná situace, nezvyklé prostředí, absence běžně známých objektů, nebo třeba jen nějaká nepříjemná představa, vzpomínka či pocit; namísto tělesné slasti pak například pochvala, zaběhnutý režim, umělecký požitek, nebo jen příjemná představa, vzpomínka či pocit. Potřebou může být v podstatě cokoli, co se naváže na některý z výše uvedených podnětů a v organismu vyvolá tendenci (touhu, odhodlání) započít nějakou činnost (pohybovou či myšlenkovou), jež má v konečném důsledku za cíl vyhledat a podržet to, co je vnímáno jako příjemné, anebo odstranit to, co je vnímáno jako nepříjemné.

Poměrně známá je Maslowova hierarchická pyramida potřeb (Maslow, 1967; 1970), kdy základnu tvoří takzvané potřeby nižší, tedy existenční a fyziologické, jako jsou potřeba potravy, přístřeší, bezpečí, odpočinku a rozmnožování, na něž navazují další vrstvy potřeb vyšších, např. potřeby náležení, přijetí, sebeúcty, až po potřeby nejvyšší, jež jsou produktem civilizačního vývoje a kam se řadí potřeby estetické, vzdělávací, relaxační či duchovní. Součástí tohoto modelu je princip, že potřeby na vyšších úrovních začínají být pocíťovány jako aktuální až v okamžiku, kdy jsou uspokojeny potřeby z úrovně nižších, a naopak, při nedostatku v potřebách základních ustupují všechny vyšší vrstvy do pozadí. Jinými slovy, kručí-li nám v břiše hlady, tak nám až tolik nevádí, nemůžeme-li si zajít do divadla na Shakespeara.

Tento základní Maslowův model může dobře posloužit jako výchozí bod i pro zde popisovaný výzkum, bude však užitečné připojit k němu několik doplňujících poznámek. Zaprvé, struktura potřeb je u každého člověka individuální, přičemž každá obecná potřeba, např. potřeba náležení, se člení na dílčí a drobnější, avšak konkrétnější potřeby, např. mít kolem sebe rodinu a být jejím platným členem, mít kruh přátel a být mezi nimi oblíben, zastávat funkci v pracovním kolektivu apod. Toto členění je možné provádět do libovolného stupně podrobnosti. Zadruhé, struktura potřeb není statická, nýbrž se dynamicky proměňuje v čase, jednak působením vnějších podmínek (změna prostředí, proměnlivost stimulů), jednak v důsledku pouhého plynutí biologického času (hlad a žízeň, procesy zrání a stárnutí). Tato proměnlivost se projevuje v časových horizontech různých řádů, u některých potřeb v řádu let či desetiletí (potřeba partnerského vztahu), u jiných v řádu dnů i hodin (potřeba odpočinku nebo vybití napětí).

Zatřetí, člověk je schopen záměrným volním úsilím ovlivňovat relativní důležitost jednotlivých potřeb, tzn., že některé, které považuje za ušlechtilé (např. potřeba se vzdělávat), upřednostní, zatímco jiné (např. potřeba ovládat druhé lidi) se snaží potlačovat. Toto záměrné upřednostňování a upozadování potřeb ve smyslu pěstování určitých rysů osobnosti na úkor jiných, je součástí budování a přebudovávání charakteru, které probíhá vlastně po celý život člověka, od dětství až do pozdního stáří. Jako hlavní tendence se v něm obvykle projevuje jistá kontinuita vývoje, čili důležitým determinacním faktorem je už to, které potřeby a jakým způsobem se člověk naučil uspokojovat v minulosti. Metody a postupy, které se mu osvědčily, si s sebou nese dále životem jako návyky a začleňuje je do více či méně stabilní

struktury osobnosti, jako nadstavbu nad základní vrozený temperament. Tato struktura se přirozeně a samovolně mění působením vlivů, jako jsou například hormonální změny nebo akumulace zkušeností, avšak pozměnit ji nějakým zásadnějším způsobem bývá obtížné, zejména není-li k tomu člověk opravdu odhodlán. Čili shrnuto, vymanit se ze zajetých kolejí není snadné, avšak při dostatečné motivaci či silné vůli je to uskutečnitelné.

Začtvrté, potřeby je možné „vyrábět uměle“, někdy docela snadno, např. potřeba dát si několikrát denně kávu nebo cigaretu, potřeba dokončit rozluštěnou křížovku, potřeba koupit si ten nejlepší produkt opěvovaný v reklamě. Jde vlastně o to, že člověk dobrovolně přijme nějaký cíl (třeba i ne zcela vědomě), jehož dosažení mu přinese příjemný pocit – a naopak, stav nedosaženého cíle je spojen s pocity spíše nelibými čili s frustrací. Jedná se o poměrně zajímavý postřeh ohledně fungování lidské motivace: aktivní člověk, který je zvyklý si stanovovat cíle a usilovat o jejich plnění, si připravuje spoustu příležitostí pro příjemné pocity z odměny, pokud se mu cílů daří dosahovat nebo se k nim alespoň přibližovat, avšak zároveň riskuje frustraci a zklamání, pokud se mu toto nedaří; zatímco pasivní člověk, který si navykl o nic příliš neusilovat, se sice vyhne nepříjemným pocitům zklamání z prohry, avšak zároveň se připravuje o možnost pocitů radostných z případných úspěchů. I toto je součástí strategií při uspokojování potřeb, které se odrážejí ve struktuře osobnosti.

Zapáté, o jakém člověku bychom mohli říci, že jsou všechny jeho potřeby uspokojeny? Znamená to, že v žádném okamžiku vůbec nevnímá pocit nedostatku? Evidentně nikoli, vždyť toto tvrzení samo o sobě představuje antitezi života, kdy život je souborem složitých a vzájemně se ovlivňujících procesů, jejichž souhra v lepším případě dosahuje jakési dynamické, tj. neustále porušované a obnovované rovnováhy. Stav uspokojených potřeb nelze tedy chápat v takto striktním smyslu, ale volněji, a to možná na dvou rovinách. Jako víceméně pravidelné obnovování rovnováhy, tj. vyrovnávání deficitu, u potřeb základnějších a krátkodobějších, které daný člověk pociťuje jako pro něj důležité (strava, hygiena, společenský kontakt, zábava, sex), na jednom pólu, a jako určitý pocit spokojenosti či smíření v důležitých životních oblastech (profesní dráha, rodina, smysl života) v dlouhodobější perspektivě na pólu druhém. Pokud bychom hledali k výrazu „uspokojení potřeb“ synonyma, asi bychom nenašli lepší slova než spokojenost, pohoda, dobrá nálada, vyrovnanost. Ovšem za těmito slovy se mohou skrývat různé cesty k výslednému stavu a různá míra vynaloženého úsilí na jeho dosažení a udržení. (K problematice duševní pohody, životní spokojenosti a štěstí viz např. Bradburn, 1969; Andrews, 1991; Waterman, 1993; Henderson et al., 2013.)

Všechny výše uvedené postřehy je dobré mít na zřeteli, je-li naším úkolem sledovat a vyhodnotit míru uspokojování potřeb u populace osob dlouhodobě pobývajících v Přístavech. Ačkoli v jednotlivostech mohou být jejich individuální osudy a životní okolnosti velmi rozmanité, na základě zkušeností získaných s klienty v Přístavech je možné u této skupiny lidí vystihnout následující specifika, která se promítají i do oblasti potřeb a osobnosti:

- a) vyšší věk, tj. fáze pozdní dospělosti a stáří,
- b) úbytek kognitivních schopností, tj. zhoršená paměť, úbytek jazykových schopností, narušené logické myšlení, zhoršená komunikace, demence,
- c) oslabení sociální sítě, tj. zhoršené či přerušené kontakty s rodinou i s bývalými přáteli,
- d) omezení kontaktu s okolním světem, často v důsledku tělesného postižení, duševního onemocnění nebo finanční tísně,
- e) stíny minulosti: životní krachy, závislosti na návykových látkách, exekuce, ztráta domova, rozpad osobnosti apod.

Zde prezentovaný výzkum byl součástí klíčové aktivity nazvané „Analýza potřeb uživatelů v rámci hodnocení současného stavu“, přičemž samotná tato klíčová aktivita byla jednou z několika realizovaných v rámci projektu „Zkvalitňování procesů v Přístavech Armády spásy“. Jaký přístup k analýze osobnosti a potřeb jsme tedy v rámci tohoto výzkumu zvolili?

Hledali jsme vhodný kompromis, který by nám umožnil neslevit příliš v šíři záběru, a přitom se neutopit v detailech problematiky, jejíž rozmanitost jsme se snažili nastínit v předchozích odstavcích. Podrobněji své postupy a nástroje představíme níže, zde zmíníme základní myšlenku. Formou strukturovaných a polostrukturovaných dotazníků jsme sbírali hromadná data, která by umožnila kontrastovat a porovnávat různé úhly pohledu:

1. pohled uživatelů versus pohled zaměstnanců,
2. kvantitativní statistická analýza hromadných dat versus kvalitativní zamyšlení nad vybranými tématy,
3. populace uživatelů versus populace zaměstnanců,
4. dílčí cílové skupiny v rámci populace uživatelů.

Jednalo se spíše o pilotní průzkum dané problematiky, o mapování a hledání zajímavých témat a souvislostí, než o ověřování konkrétních, již formulovaných hypotéz. Na základě osobních zkušeností s prací v Přístavech i na základě modelů a teorií známých z literatury citované výše jsme vytipovali sadu pojmů a otázek, které jsme začlenili do dotazníkových nástrojů, připravených na míru pro potřeby uvedeného projektu. To vše s nadějí, že ponecháme promluvit data, tedy „objektivní realitu“ (existuje-li vůbec něco takového), aby odhalila obecné souvislosti a zákonitosti, a v dobré víře, že data samotná nám napoví, kudy se ve spleť oblasti potřeb ubírat dále. Naše výstupní výsledky by tedy, jak doufáme, mohly posloužit jako vstupní signály pro ty, kdo se ujmou rozhodování o dalším směřování Přístavů v budoucnosti.

V tomto článku se zaměříme výhradně na bod 3, tj. na porovnání uživatelů s populací zaměstnanců Armády spásy (AS), a sice pomocí statistické analýzy kvantitativních dat.

Strípky do mozaiky z výzkumných studií

Snaha podchytit specifické osobnostní rysy člověka bez domova není zdaleka nová, nicméně prvotní úsilí bylo zaměřeno spíše popisně a kvalitativně (Levinson, 1965). Pozdější studie již využívaly kvantitativních postupů, přičemž se jednak rozšiřoval okruh zkoumaných vzájemných souvislostí, jednak se zacházelo do detailnějších analýz. Problematické konkrétních osobnostních vlastností a psychických stavů u lidí bez domova se věnovali například Guarnaccia a Henderson (1993), kteří se zaměřili na efektivitu, komunikační kompetenci a snahu zalíbit se druhým, nebo Summerlin (1995), jenž zkoumal sebeaktualizaci, osamělost a depresivitu. Řada studií se snažila podchytit skutečnost, že mezi lidmi bez přístřeší se poměrně často vyskytují psychické poruchy, přičemž nebývá vždy zřejmé, zda se jedná o příčinnou souvislost a kterým směrem tato příčinnost míří. Například Churchard et al. (2019) se věnují projevům autismu. Vyslovují předběžný závěr, že komunita lidí bez domova skutečně vykazuje zvýšený výskyt autistických rysů a že její členové mohou mít určité společné osobnostní vzorce a potřeby, konkrétně, že bývají více společensky vyloučení a že mívají menší sklony ke zneužívání návykových látek. Salavera et al. (2013) sledovali úspěšnost léčby v závislosti na typu duševní poruchy. Zjistili, že u poruch osobnosti typu B (antisociální, hraniční a narcistní – dle DSM IV) jsou horší vyhlídky setrvání v léčbě oproti poruchám typu C (závislostní).

Z Maslowovy hierarchie potřeb vycházel výzkum Sumerlina a Normana (1992), v němž se snažili prokázat, že v důsledku neuspokojených základních potřeb bude skupina lidí bez domova skórovat významně níže na stupnici sebeaktualizace (Short Index of Self-Actualization, Jones & Crandall, 1986). Tento předpoklad se nicméně nepotvrdil, což svědčí ve prospěch jistých specifických adaptivních strategií této skupiny lidí.

Zajímavou otázkou jsou postoje většinové společnosti k bezdomovectví obecně a ochota pomáhat jedincům takto znevýhodněným. Příkladem snahy o kvantifikaci v této oblasti je poměrně nový dotazník ATHI (Attitudes towards Homelessness Inventory, Snow-Hill, 2019), nové nástroje nicméně vznikají v důsledku potřeby i v kulturně odlišných okruzích (pro Řecko viz Giatra et al., 2018). Co se týče ochoty pomáhat, Pichonová a Saroglou (2009)

zjistili, že roli hraje náboženský kontext, neboť jeho přítomnost zvyšuje ochotu pomáhat lidem bez přístřeší (avšak nikoli už třeba nelegálním přistěhovalcům). Nikolskaya et al. (2020) uvádějí, že mezi lidmi pomáhajícími jakožto dobrovolníci druhými lidem a lidmi pomáhajícími opuštěným zvířatům existují významné rozdíly v osobnostních rysech extroverze, adaptability a otevřenosti vůči nové zkušenosti, což souvisí s rozdílnými zdroji motivace.

Faktorový přístup pro popis struktury osobnosti představil již Cattell (1946; 1950). Od té doby je tento přístup stále využíván, i když má své zastánce i odpůrce, výhody i nevýhody (srov. McDonald, 1991). Například Schnittgerová et al. (2012) jej použili při hledání klíčových komponent psychické pohody a psycho-sociálního fungování u starších lidí přebývajících v domovech pro seniory. Za tři latentní faktory označili: niternou psychickou nepohodu, sociální podpůrné sítě a fyziologickou funkčnost (zejména spánek). Sumerlin (1995) aplikoval faktorovou analýzu při hledání modelu adaptivního přizpůsobení na vzorku 145 lidí žijících na ulici. Jeho výsledný model obsahoval tři faktory: snahu o přizpůsobení, nadhled nad situací a adaptační zdroje. Přitom se potvrdila Maslowova domněnka, že uspokojivé mezilidské vztahy jsou dobrou cestou k duševnímu zdraví. Ne všechny studie hovořící o faktorech však využívají metodu faktorové analýzy. Například Vágnerová et al. (2017), když zmiňují faktory přispívající k bezdomovectví u mladých osob, chápou faktory jako důležité působící okolnosti, nikoli jako latentní entity získané korelační analýzou. Jejich faktory tedy vystupují ze zkoumaných případových studií jako společně se vyskytující okolnosti s vysokou četností a patří k nim například: selhávající rodičovská výchova, nedostatečně formovaná osobnost, chybějící pracovní návyky, zneužívání návykových látek. Důležité jsou implikace získaných poznatků pro praktickou sociální práci s lidmi bez přístřeší, v rámci stávajících legislativních norem a v aktuálním společenském klimatu (tj. při postojích k bezdomovectví). V rámci ČR přináší souhrnný článek na toto téma Stanoev (2015). Na potřebnost ale i limity sociální práce a terapie v azylových domech upozorňují Glumbíková et al. (2017).

METODY A NÁSTROJE

Sběr dat jsme provedli formou dotazníkového šetření mezi uživateli i zaměstnanci Přístavů. Celkem byly administrovány čtyři dotazníky, přičemž pro náplň tohoto článku postačí představit jeden z nich, speciálně vytvořený pro tento výzkum.

Testový dotazník

Portfolio individuální struktury potřeb (PISP) je koncipováno jako strukturovaný psychologický test osobnosti malého rozsahu (30 položek), ve formě testového dotazníku pro vyplnění respondentem (*self-report questionnaire*). Forma dotazníku byla vedena záměrem jeho následného zpracování metodou faktorové analýzy. Tato statistická metoda umožňuje pomocí rozboru korelační struktury mezi položkami získávat z tzv. povrchových faktorů skryté (latentní) faktory vyššího řádu. Položky (otázky) byly sestaveny tak, aby vždy tři z nich sytily jeden povrchový faktor. Těchto povrchových faktorů bylo tedy deset a zároveň představovaly vybrané oblasti potřeb. Lze se na ně též dívat jako na určité dimenze ve struktuře osobnosti, které nás zajímají právě s ohledem na různorodé potřeby uživatelů. Každou z dimenzí chápeme jako kontinuum, které je charakterizováno popisem svých dvou protilehlých pólů. I když se tyto póly tradičně označují jako plus a minus, neznamena to nutně, že minus pól je nějakým způsobem špatný, méněcenný či opovrženímhodný. Může se jednat pouze o odlišné preference či způsoby uspokojování potřeb. Vybraných deset dimenzí pro analýzu potřeb popisuje tabulka 1. Dimenze jsou uspořádány zhruba ve směru potřeb od nižších po vyšší.

Tabulka 1: Dimenze z portfolia potřeb PISP

	dimenze	plus pól (+)	minus pól (–)
1.	MA míra aktivace	činnost, společenské dění, komunikace, pohyb	klid, ústranní, nečinnost
2.	SO soběstačnost (základní provoz)	soběstačnost, běžné denní úkony, aktivity denního života (jídlo, oblečení, hygiena, vaření, praní, koupání)	zabezpečení, nechat se opečovávat, nestarat se o domácnost (dostat obléct, najíst, vyspat)
3.	UP udržování pořádku	pořádek, útulno, čisto, věci na svých místech (jako v klicce)	provozní chaos, nezatěžovat se úklidem (jako v tanku)
4.	SD struktura dne	režim dne, pravidelnost, dodržování pravidel, rovnost všech před zákonem	volná náplň dne, změny a překvapení, tolerance přestupků druhých
5.	SM směřování	plánování do budoucnosti, postupné cíle, smysluplné směřování	nic si neplánovat, brát věci jak přicházejí
6.	ZP zdroje pohody	trvalé vnímání radosti z každodenních maličkostí, z živé víry, vnitřní zdroj energie	čas od času vysadit a pořádně zrelaxovat, zapomenout na starosti, vnější zdroj úlevy
7.	SZ sociální zakotvení	jeden blízký vztah, mít se komu vypovídat, mít pevný bod	více povrchních známostí, široká síť
8.	CŘ centrum řízení	svět jako výzva, ve které umím obstát; zvládání vlastními silami, víra ve vlastní schopnosti	svět jako ohrožení, s nímž stále zápasím; zvládání zubů nehty, na mě si nepříjdou
9.	PS přínos světu a druhým	pocit důležitosti pro druhé, mám jim co nabídnout, umím je zaujmout a vést	nechat se hýčkat druhými, mají mě rádi, jsem oblíbený, stměluji
10.	TR transcendence (smysl života)	život má vyšší smysl, smrtí vše nekončí, Bůh jako dobro a láska	život vznikla běží náhodou, smrt je konec, Bůh je lidský výmysl

Ke každé z deseti dimenzí byly přiřazeny tři položky, které s touto dimenzí souvisí, čili sytí příslušný povrchový faktor. Například k dimenzi MA (míra aktivace) přísluší tyto otázky/položky:

2. Líbí se mi být ve společnosti druhých lidí a povídat si s nimi.

11. Baví mě, když se kolem mě stále něco děje a mohu se do dění zapojovat.

28. Rád trávím čas v klidu a ústraní, nikým nerušen.

V každé trojici otázek byla použita jedna nebo dvě reverzní formulace (reverse keying), což znamená, že daná otázka byla formulována tak, aby kladná odpověď přispívala k zápornému pólu. U výše uvedené trojice přispívají otázky č. 2 a 11 ke kladnému, otázka č. 28 k zápornému pólu dimenze MA. Toto uspořádání má za cíl odhalit stereotypní odpovědi ze strany respondenta.

Třicet položek bylo do dotazníku zařazeno v náhodném pořadí. Formátem odpovědí je šestibodová Likertova stupnice s možnostmi od „úplně nesouhlasí“ po „úplně souhlasí“. Při skórování se variantám odpovědi přiřazují číselné hodnoty 1 až 6, u reverzně formulovaných otázek převráceně 6 až 1. Skór pro danou dimenzi vznikne součtem tří dílčích čísel, přičemž vyšší skór znamená umístění na kontinuu směrem k plusovému pólu škály. Výstupem z dotazníku je uspořádaný vektor deseti skórů, jeden skór pro každou dimenzi, přičemž tento vektor je možno chápat jako osobnostní profil.

Pro standardizaci dotazníku a zároveň pro možnost srovnání populace uživatelů v Přístavech s populací zaměstnanců AS jsme dotazník PISP připravili rovněž ve formě pro veřejnost,

kteřá byla k dispozici online a určena k vyplnění všem zaměstnancům Armády spásy v ČR, ze všech provozovaných služeb, tedy nejen z DZR. Třicet dotazníkových otázek bylo zcela totožných, pouze na závěr k nim byly přidruženy dvě otázky na celkovou spokojenost se životem a na převažující náladu v poslední době, které je možno chápat jako dva jednopoložkové dotazníky. Uživatelé Přístavů na tyto dvě otázky rovněž odpovídali v rámci jiného dotazníku.

Metody pro výzkumné otázky

Ačkoli se jednalo o testování v zásadě pilotní čili průzkumové, přesto nás už ve fázi koncipování dotazníku zajímaly některé výzkumné otázky (pracovní hypotézy):

O1. Projeví se v některých dimenzích významný rozdíl mezi lidmi z Přístavů a zaměstnanci Armády spásy?

Odpověď poskytne standardní dvouvýběrový t-test na ověřování shodnosti středních hodnot u dvou nezávislých populací. Statistický test zde posuzuje velikost posunu mezi průměrným skórem u cílové a kontrolní populace, přičemž zohledňuje variabilitu v datech. Prokázaný posun znamená, že jedna populace je blíže k jednomu extrémnímu pólu dané dimenze, zatímco druhá populace je blíže k pólu opačnému. Statistická významnost posunu (rozdílu) říká, že s velmi vysokou pravděpodobností (např. 99,9 %) je nalezený rozdíl výsledkem skutečné odlišnosti mezi populacemi a nikoli nahodilým šumem v datech či shodou nečekaných náhod.

O2. Budou sledované dimenze mezi sebou relativně nezávislé, anebo se seskupí do určitých shluků? Jinými slovy, bude přirozené výsledné skóry interpretovat jako vícerozměrný profil, anebo je bude možné sčítat do podoby nadřazených indexů?

O3. Objeví-li se shluky, bude možné mezi nimi identifikovat nějaký shluk čili faktor vyššího řádu, který by se na základě svého obsahu dal označit jako faktor pro „režim a řád“, faktor pro „mezilidské vztahy“ či faktor pro „osobní víru“?

(Domněnka o existenci těchto shluků vyplývá z pracovní teorie autora článku, v níž právě tyto tři faktory vystupují jako tři hlavní „pilíře“ pro prevenci i léčbu alkoholové závislosti.) Odpověď na tyto dvě otázky je zcela v možnostech faktorové analýzy, kterou jsme následně použili ke zpracování dat. Pro naše výpočty v programovacím prostředí „R software“ jsme adaptovali explorační faktorovou analýzu s iteračním postupem a s pomocnou metodou hlavních komponent pro odhad parametrů. Rotaci výsledných faktorových zátěží jsme neprováděli, aby bylo možné snáze porovnat výstupy pro různé datové sady. Kritériem pro výsledný počet faktorů (tj. skrytých dimenzí vyššího řádu) byl počet příslušných vlastních čísel větších než jednička a zároveň alespoň 80% vysvětlené společné variability, tj. index podmíněnosti $\geq 0,80$.

DATA A SUBJEKTY

Sběr dat proběhl ve všech čtyřech Přístavech Armády spásy na území ČR: Frýdek-Místek, Ostrava-Kunčičky, Ostrava-Zukalová a Šumperk, a sice v průběhu srpna až října 2020. Se sběrem dat od uživatelů pomáhali tři vyškolení tazatelé. Uživatelé se účastnili dobrovolně a za svou účast neobdrželi žádnou odměnu. Získaná data byla anonymizována. Z celkového počtu 179 uživatelů se podařilo získat kompletně vyplněný dotazník PISP od 118 z nich, což představuje míru návratnosti 66 %.

Před statistickým zpracováním jsme se rozhodli tento soubor dále filtrovat. Cílem tohoto postupu bylo odstranit z dat málo věrohodné výpovědi (ačkoli uživatel sice nějaké odpovědi poskytl, tak máme podezření, že jsou jeho odpovědi zkreslené, např. že se nesoustředil, že otázky nepochopil, že neměl zájem o nich přemýšlet apod.). Jedná se o období *lie-score*, tedy škály občas zařazované do osobnostních dotazníků na podchycení respondentů, kteří ať už záměrně či nezáměrně dodávají nestandardní odpovědi.

Zde použitý LS-skór v rámci dotazníku PISP byl konstruován jako součet pěti dílčích škál definovaných následovně:

- LS1 ... zohledňuje počet dimenzí mezi všemi deseti, v nichž se vyskytly zcela protichůdné odpovědi, tj. respondent v rámci tří otázek, které se váží k téže dimenzi, nezaznamenal změnu při pozitivní a reverzní formulaci (což pravděpodobně znamená, že na vše odpovídal stereotypně stejně – se vším souhlasil anebo s ničím nesouhlasil).
- LS2 ... zachycuje totéž v dimenzi udržování pořádku (UP). Otázky v této dimenzi nám připadají jednoduché, dobře pochopitelné. Vysoký skór LS2 by tedy mohl zachycovat jiné důvody než běžné neporozumění otázkám.
- LS3 ... zachycuje totéž v dimenzi transcendence (TR). Vysoký skór by mohl svědčit o neporozumění obtížnějším konceptům a složitějším formulacím.
- LS4 ... zohledňuje dojem tazatele při sbírání odpovědí. Tazatelé byli žádáni, aby na závěr každého dotazníku uvedli do poznámky míru samostatnosti uživatele při vyplňování, případně další postřehy o jeho stavu, motivaci a přístupu (např. odpovídá bez porozumění, odpovídá náhodně, neudrží pozornost).
- LSA ... zohledňuje rozdíl ve věku uživatele udávaný sociálním pracovníkem (skutečný věk ze záznamů) a samotným uživatelem. Vysoký nesoulad pravděpodobně znamená, že uživatel není zcela v kontaktu s realitou.

Každý z dílčích skórů byl škálován tak, aby nabýval hodnot 0, 1 nebo 2, takže celkový LS-skór se pohybuje v rozmezí 0 až 10, přičemž vyšší hodnoty svědčí o nevěrohodných údajích. Výše zmíněné filtrování dat pak spočívalo v tom, že do další analýzy vstupovaly pouze dotazníky s hodnotou LS-skóru nižší nebo rovnou pěti a tyto představovaly základní statistický soubor z Přístavů (N = 86). Filtrováním jsme tedy ztratili 32 (pravděpodobně nevěrohodných) statistických jednotek. Pro zajímavost, při použití téhož filtru u standardizačního souboru (N = 113) nebyl vyřazen nikdo. Do standardizačního souboru se podařilo získat odpovědi od 113 zaměstnanců Armády spásy, kteří dotazník vyplnili online. Základní demografické charakteristiky obou hlavních souborů, tj. sledované populace z Přístavů a standardizačního souboru, jsou uvedeny v tabulce 2.

Tabulka 2: Základní demografické charakteristiky.

soubor	N	pohlaví		průměr	věk						
		muži	ženy		20-30	30-40	40-50	50-60	60-70	70-80	80-90
stdizační	113	29	84	40,4	23	32	29	24	5	0	0
Přístavy	86	59	27	64,0	0	0	4	18	41	22	1

VÝSLEDKY

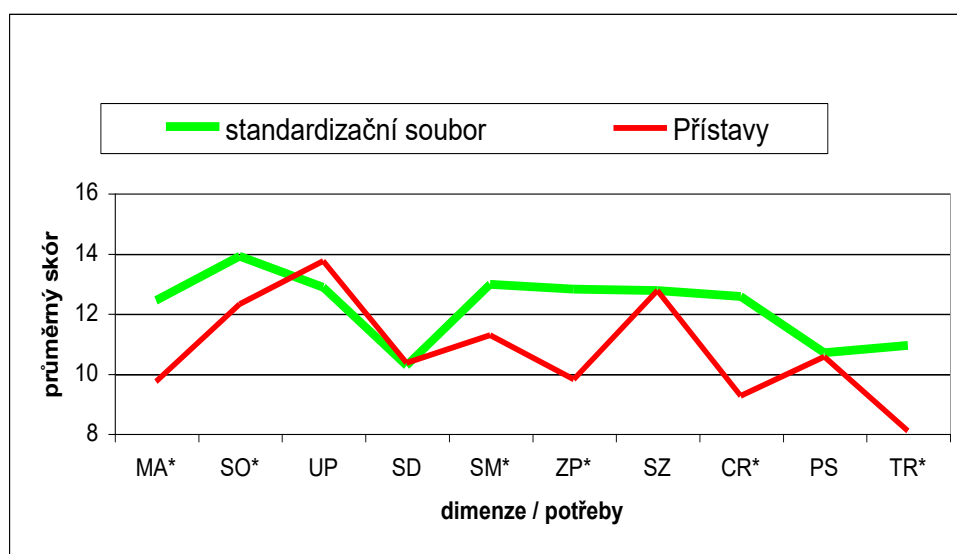
Základní popisné charakteristiky jednotlivých dimenzí z portfolia potřeb PISP spolu s výsledky t-testu jsou uvedeny v tabulce 3 a v grafu 1.

Tabulka 3: Charakteristiky dimenzí z portfolia potřeb a jejich statistická významnost.

soubor		MA míra aktivace	SO soběstač- nost	UP udržování pořádku	SD struktura dne	SM směrování	ZP zdroje pohody	SZ sociální zakotvení	CR centrum řízení	PS prospěch světu	TR transcen- dence
standardizační	Ø s.o.	12,4 2,7	13,9 2,6	12,9 3,6	10,3 2,6	13,0 2,0	12,8 2,2	12,8 2,2	12,6 2,4	10,7 1,9	10,9 4,6
Přístavy	Ø s.o.	*** 9,7 3,7	*** 12,3 3,7	13,7 3,0	10,3 3,2	*** 11,3 3,4	*** 9,8 2,5	12,8 3,1	*** 9,3 3,0	10,6 3,0	*** 8,1 5,1

Pozn.: Ø průměr, s.o. směrodatná odchylka; hvězdičky označují statisticky významný rozdíl mezi populacemi (* na hladině 0,05, ** na hladině 0,01, *** na hladině 0,001).

Graf 1: Profily dimenzí potřeb.

Pozn.: Hvězdička * u názvu dimenze znamená statisticky významný rozdíl na hladině 0,001.

Rozdíly v průměrné úrovni dimenzí

Průměrné hodnoty dimenzí ze standardizačního souboru nám mohou posloužit jako vhodná základní nivelizační laťka, se kterou pak můžeme porovnávat hodnoty z Přístavů. U některých dimenzí je průměr umístěn výše (kolem 13 až 14), u jiných níže (kolem 10 až 11). Tyto rozdíly nemají pro interpretaci žádný význam, jde vlastně jen o stanovení jakési arbitrární „nuly“ na pomyslné stupnici měřicího přístroje. Hodnoty nižší než průměr znamenají posun k zápornému pólu, vyšší než průměr ke kladnému pólu příslušné dimenze (Ohledně náplně jednotlivých dimenzí a jejich pólů viz tabulku 1.) Variabilita dimenzí vyjádřená směrodatnou odchylkou se pohybuje v rozmezí 2 až 3, pouze u transcendence (TR) je znatelně vyšší (4,6). Znamená to větší rozptýlenost odpovědí v této dimenzi směrem k oběma krajním pólům škály.

Průměrné hodnoty z Přístavů jsou oproti souboru standardizačnímu obecně na stejné nebo nižší úrovni (směrodatné odchylky se o něco zvýšily). Jedinou výjimkou je udržování pořádku (UP), kde se uživatelé Přístavů (možná překvapivě) jeví jako více tíhnoucí k pořádku než zaměstnanci AS. Možné vysvětlení by mohlo souviset s věkem, na stáří člověk totiž více ocení, najde-li věci na svých místech. Výrazně nižší průměrné hodnoty (statisticky významně

na hladině 0,001) mají škály míra aktivace (MA), soběstačnost (SO), směřování (SM), zdroje pohody (ZP), centrum řízení (CR) a transcendence (TR).

Zastavme se na chvíli u těchto škál jednotlivě. Stručně řečeno, nižší míra aktivace (MA) zřejmě souvisí především s věkem, neboť se stářím stále markantněji narůstají problémy se sníženou pohyblivostí, se zhoršenými kognitivními schopnostmi (paměť, pozornost, komunikace) a pro člověka je pak příjemnější uzavírat se do svého vnitřního poklidného a bezpečného světa, kde na něj nejsou kladeny takové nároky. Navíc na stáří člověk již nepotřebuje být výdělečně činný, čímž odpadá spousta dříve nevyhnutelných aktivit. Nicméně je rovněž možné, že u nižší míry aktivace přetrvává nějaký rys osobnosti z dřívějšího života, tedy že daný člověk vždy preferoval klid a ústraní, že vykazoval samotářské sklony. Zajímavý je nižší skóre u zdrojů pohody (ZP), který naznačuje, že lidé z Přístavů nejsou zvyklí hledat a nacházet rozptýlení, osvěžení a povzbuzení v drobných věcech každodenního života, ale spíše prožívají trvale určitý neklid a napětí, které pak jednou za čas potřebují vybit razantnějším způsobem. U zdravého životního stylu by to mohlo znamenat zajít si do posilovny nebo na hokejový zápas, avšak do tohoto pólu spadají také různé nezdravé vzorce, jako alkoholové excesy či nákupní horečky. Posun k zápornému pólu u centra řízení (CR) znamená sníženou sebedůvěru v tom smyslu, že člověk neustále bojuje s okolním nepřátelským světem, přičemž spíše prohrává než vyhrává, nebo ho to alespoň stojí velké množství sil. Musí vymýšlet různé kličky a strategie, aby vůbec obstál, a přitom nebyl přistižen. Znamená to život v ohrožení. Nižší hodnota transcendence (TR) vypovídá o celkovém životním zaměření, že život a lidské snažení nemá žádný vyšší či hlubší přesah, že všechno běží jen nějakou setrvačností či náhodou a že smrtí člověka je nevyhnutně všemu konec. Možná že samy o sobě nemusejí být pozice v blízkosti těchto tří pólů nutně nijak nezdravé ani ohrožující, zvláště jsou-li vykompenzovány něčím příjemným a posilujícím v jiných oblastech, avšak jejich kumulace u jedné osoby již jistě ohrožení přinášet může. Pokles pozorujeme ještě u dalších dvou dimenzí, ačkoli už ne tak markantní (přesto statisticky významný). Nižší soběstačnost (SO) je pochopitelná už jen s ohledem na cílovou skupinu, rovněž tak směřování (SM), kdy člověk na stáří, spolu s úbytkem sil, zdraví, společenských kontaktů i finančních prostředků přichází také o své plány a cíle. Nicméně toto je možné chápat i jako určitý plod životní moudrosti, kdy člověk nakonec zjišťuje, že vlastně o nic usilovat nepotřebuje a že je příjemné brát věci tak, jak přicházejí.

Shluky dimenzí čili faktory

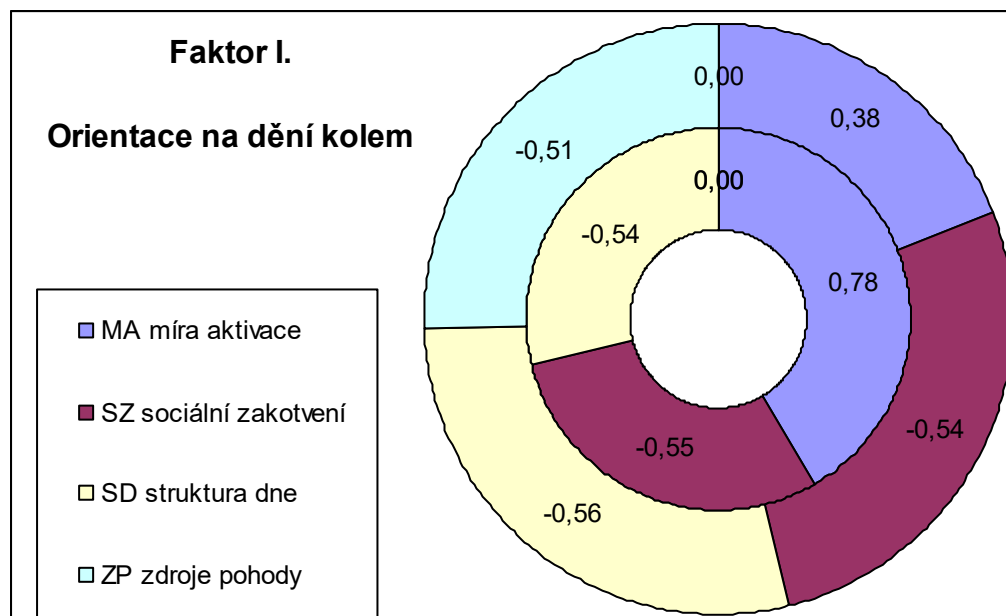
Posuny v průměrných úrovních však nezachycují zdaleka všechny souvislosti, které je možné z dotazníků PISP získat. Zajímavé informace přinášejí rovněž vztahy mezi dimenzemi, vyjádřené pomocí různě vztahovaných korelací. Přítomnost korelací mezi dimenzemi potřeb by nasvědčovala tomu, že tyto dimenze mají něco společného, že vlastně měří nějaké společné jádro, společný koncept. Naopak nekorelované dimenze představují samostatné směry v osobnosti, něco jako pravoúhlá souřadnicová soustava v geometrii. Obě varianty mají své příjemné stránky: ta první umožňuje hledat a koncipovat skryté dimenze vyšších řádů, čili obecnější faktory osobnosti (právě o toto se snaží metoda faktorové analýzy), ta druhá znamená existenci dále neslučitelných základních os, neredukovatelné „kostry“ osobnosti, na niž mohou být navěšeny další dílčí dimenze. Aniž bychom zabíhali do podrobností, poznamenejme pouze, že faktorová analýza hledá v datech hlubší strukturu právě pomocí vhodně maximalizovaných korelací, přičemž při jejich hledání jsou v rámci statistického modelu kladeny určité doplňující požadavky na rozložení variability do jednotlivých proměnných.

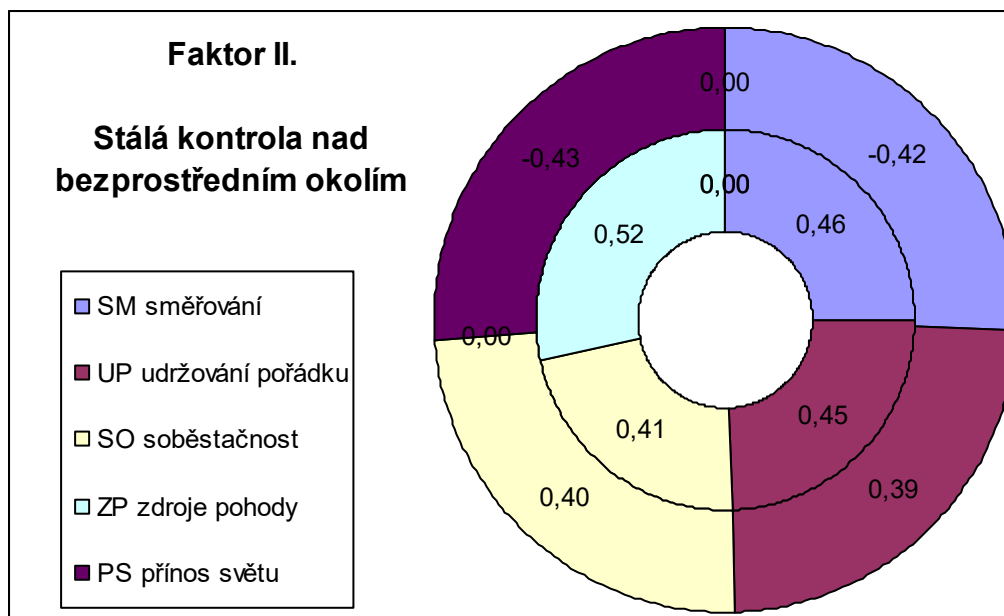
Jaké byly výsledky? Podívejme se nejprve na standardizační soubor zaměstnanců z internetového dotazníku. Obyčejné korelace mezi deseti dimenzemi (sledovanými proměnnými) se pohybovaly v absolutní hodnotě v rozmezí 0,20 až 0,33, což hodnotíme jako korelace spíše mírné až nepodstatné, vzhledem k očekávané přítomnosti náhodného šumu,

běžného u společenskovedních dat. Zřejmě není vyloučena ani jedna z možností, tj. že by dimenze mohly stát samostatně, anebo že by se mohly některé z nich seskupovat. Výstupy z faktorové analýzy uvádí tabulka 4 a graf 2. Údaje z tabulky je možno interpretovat následovně. První faktor je sycen, postupně od více k méně významným, dimenzemi míra aktivace (MA), sociální zakotvení (SZ) a struktura dne (SD), přičemž mírou významnosti jsou čísla uvedená pod nimi neboli faktorové zátěže (jsou to vlastně korelace mezi příslušnou dimenzí a prvním faktorem). Záporné znaménko udává nepřímý vztah mezi dimenzí a faktorem. Vidíme tedy, že první faktor je především určován mírou aktivace (přímo, tj. čím vyšší aktivace, tím vyšší faktor) a do menší míry sociálním zakotvením a strukturou dne (nepřímo). Otázka pro interpretaci zní, jaký společný koncept by mohly tyto tři proměnné pokrývat, přičemž je třeba uvážit i orientaci k plus nebo minus pólu (viz tabulku 1). Jako přijatelná se jeví interpretace tohoto **prvního faktoru** jako „**orientace na dění kolem**“ (činnost, komunikace, široká síť známostí, volná náplň dne, změny a překvapení).
 Tabulka 4: Faktorová analýza pro data PISP.

soubor	index podmíněnosti	I. faktor orientace na dění kolem			II. faktor stálá kontrola nad okolím				III. faktor
stdizační	0,86	MA	SZ	SD	ZP	SM	UP	SO	
		0,78	-0,55	-0,54	0,52	0,46	0,45	0,41	
Přistavy	0,91	SD	SZ	ZP	MA	PS	SM	SO	UP
		-0,56	-0,54	-0,51	0,38	-0,43	-0,42	0,40	0,39
									0,57

Graf 2: Faktorová analýza pro data PISP – dva nejvýraznější faktory.

Pozn.: Vnitřní kruh – standardizační soubor zaměstnanců, vnější kruh – Přístavy. Vepsaná čísla představují faktorové zátěže.

Obdobně postupujeme u **druhého faktoru**. Zde vystupují zhruba ve stejné míře a se stejným znaménkem čtyři dimenze: zdroje pohody (ZP), směřování (SM), udržování pořádku (UP) a soběstačnost (SO). Snad by se daly shrnout pod hlavičku „**stálá kontrola nad bezprostředním okolím**“. Třetí významný faktor již nalezen nebyl.

Nyní k výsledkům pro data z Přístavů. Na první pohled je patrné, že výstupy jsou o něco roztržitější (více dimenzí pod jedním faktorem, menší zátěže) a svou strukturou se od standardizačních dat liší. Odlišnost jsme sice očekávali, jde však o to, zda se podaří ji nějak smysluplně vysvětlit. První faktor má společné proměnné míru aktivace (MA), sociální zakotvení (SZ) a strukturu dne (SD), s těmiž znaménky, čili je poměrně dobře patrné, že se jedná o tentýž faktor, který jsme výše označili jako „orientaci na dění kolem“. Pouze míra aktivace je zde méně výrazná a navíc se připojila dimenze zdroje pohody (ZP), ve směru vnějších zdrojů úlevy, což odpovídá orientaci na vnější dění. Druhý faktor má společné směřování (SM, s opačným znaménkem), soběstačnost (SO) a udržování pořádku (UP), navíc se připojuje přínos světa a druhým (PS). Totožnost tohoto faktoru s výše identifikovaným „stálá kontrola nad bezprostředním okolím“ není zcela jasná, neboť kromě zájmu o bezprostřední okolí (kladné UP, SO) se zde rovněž projevuje zaměření na sebe a na přítomnost (záporné SM, PS). Pro dosažení dostatečně vysokého indexu podmíněnosti byl připojen ještě třetí faktor, který však obsahuje jedinou významnou dimenzi soběstačnosti (SO). Ta se projevila už ve faktoru předchozím, nicméně se zdá, že je pro tento soubor proměnnou důležitou, proto se nyní objevuje ještě samostatně.

Na závěr ještě dodejme, že interpretace výstupů z faktorové analýzy obecně nebývá jednoduchá a vyžaduje značný vhled do zkoumané problematiky. Ve snaze dosáhnout lepšího vysvětlení výsledků se někdy používá tzv. rotace faktorových zátěží, která však do celého postupu vnáší mnohem větší míru subjektivity a nejednoznačnosti.

Psychometrické vlastnosti

Kompromis zvolený mezi krátkostí dotazníku PISP a počtem zahrnutých dimenzí se nutně musí odrazit v hodnotách psychometrických kritérií. Přestože je vždy možné dotazník poněkud zlepšit konkrétní volbou a formulací vybraných otázek, domníváme se, že zde

uváděné hodnoty pro náš standardizační soubor jsou srovnatelné s publikovanými dotazníky obdobného rozsahu (např. Ryff, 1995).

Naprostá většina položek/otázek měla silné a kladné korelace jen a pouze se svou dimenzí (u dimenzí MA, SO, UP, SD, PS a TR řádově 0,7–0,9; u dimenzí SM, ZP, SZ, CR řádově 0,4–0,7; pouze u dvou otázek ze třiceti klesla korelace pod 0,3). Koeficient vnitřní konzistence (Cronbachovo alfa) je nutno počítat pro každou dimenzi zvlášť a pohybuje se v širokém rozpětí od 0,20 u sociálního zakotvení po 0,75 u transcendence. Dimenze MA, UP a TR mají tento koeficient větší než 0,5, ostatní nižší. V nízké hodnotě u některých škál se patrně odráží široké koncepční rozpětí sledované dimenze a samozřejmě malý počet otázek (tři) sytící každou škálu.

Koeficienty reliability *test-retest* provedené pouze na souboru osmi uživatelů Přístavu s odstupem tří týdnů vyšly v rozmezí od 0,08 u přínosu světu po 0,86 u udržování pořádku. Jako předběžný ukazatel konstruktové a diskriminační validity mohou posloužit korelace se dvěma doplňkovými otázkami. U otázky „Jak často jsem měl za uplynulý měsíc dobrou náladu“ měla dimenze míra aktivace korelaci 0,31 u standardizačního a 0,44 u uživatelského souboru a dimenze zdroje pohody korelaci 0,26 u standardizačního, avšak zápornou korelaci -0,18 u uživatelského souboru. Rozdíl ve znaménku opět potvrzuje rozdíl v této dimenzi u obou sledovaných populací. U otázky na celkovou spokojenost se životem jsme nezaznamenali výraznou korelaci (nad 0,25) u žádné dimenze ani u jedné z obou populací.

SHRNUTÍ

První část výzkumu přinesla odpověď na výzkumnou otázku O1, čili *Projeví se v některých dimenzích významný rozdíl mezi lidmi z Přístavů a širší populací?* Zajímavé jsou zjištěné rozdíly zejména u následujících čtyř dimenzí:

- směřování (SM): Cílová populace z Přístavů je výrazně blíže k životnímu postoji **nic si neplánovat a brát věci jak přicházejí**, oproti populaci zaměstnanců AS, která preferuje plánování do budoucnosti, stanovování cílů a smysluplné směřování;
- zdroje pohody (ZP): Cílová populace má výraznější tendenci **čas od času vysadit a pořádně zrelaxovat, zapomenout na starosti a vyhledávat vnější zdroj úlevy**, zatímco populace zaměstnanců AS má spíše sklony k trvalému vnímání radosti z každodenních maličkostí či z živé víry a vyhledávat vnitřní zdroje energie;
- centrum řízení (CR): Cílová populace spíše vnímá **svět jako místo, kde musí člověk neustále zápasit, rvát se zuby nehty a hledat únikové skulinky**, naproti tomu populace zaměstnanců vnímá tentýž svět spíše jako výzvu, v níž může člověk obstát díky vlastnímu úsilí a schopnostem;
- transcendence (TR): Cílová populace mnohem častěji zastává postoj, že **život vznikl a běží náhodou, že smrtí všechno končí a Bůh je lidský výmysl**, v kontrastu ke kontrolní populaci zaměstnanců, která se více kloní k názoru, že život má vyšší smysl, smrt není konec a Bůh ztělesňuje dobro a lásku.

Další část výzkumu sice nepřinesla jednoznačnou odpověď na dvě zbývající výzkumné otázky (viz diskuze níže), nicméně metoda faktorové analýzy odhalila, že některé dimenze vytvářejí dva společné shluky na hlubší úrovni osobnosti, čili **faktory vyššího řádu**. První z nich jsme označili jako **orientace na dění kolem**. U kontrolní populace je tento faktor primárně sycen mírou aktivace (MA), k níž přistupují sociální zakotvení (SZ) a struktura dne (SD). Znamená to, že lidé, kteří vyhledávají činnost, společenské dění, komunikaci a pohyb, mají sklony udržovat širokou síť spíše povrchních známostí a také tolerovat změny a překvapení v náplni dne. U cílové populace lidí z Přístavů do tohoto faktoru navíc přispívá dimenze zdroje pohody (ZP) s tendencí čas od času pořádně vysadit a zrelaxovat a zapomenout na starosti. Druhý, méně významný faktor vyššího řádu je sycený zhruba ve

stejně míře několika dimenzemi a byl nazván **stálá kontrola nad bezprostředním okolím**. U uživatelů Přístavů je patrně poněkud posunutý, směrem k většímu zaměření na vlastní osobu a přítomný okamžik.

DISKUZE A VÝHLEDY

Na tomto místě bychom rádi poznamenali, že dotazník PISP představuje metodologicky poměrně sofistikovaný nástroj našeho výzkumu, sestavený podle dobrých psychometrických zásad (srv. Kaplan & Sacuzzo, 1993; Furr, 2008; Rust & Golombok, 2009). O žádném jiném psychologickém testu, který by se zaměřoval na tuto část struktury osobnosti a na tuto skupinu respondentů, v současné době nevíme, ani v republikovém, ani v celosvětovém měřítku. Z tohoto hlediska můžeme PISP považovat za zcela původní přínos této studie.

Naše další výzkumné úsilí bychom rádi zaměřili na rozšíření standardizačního souboru a na administraci dotazníku u dalších respondentských skupin, a dále na provedení konstruktové a diskriminační validace porovnáním s některými vybranými psychologickými testy, například se *Škálou duševní pohody* (Ryff, 1995) či s *Krátkou škálou resilience* (Brief Resilience Scale, Smith et al., 2008, 2010; Sanchez et al., 2021). Ovšem jak naznačují předchozí výsledky, neměří naše dimenze duševní pohodu či životní odolnost ve smyslu její prevalence či absence, ale spíše zachycují různé (často protikladné) způsoby jejího dosahování.

Jelikož konstrukce dotazníku probíhala v zásadě jako pilotní projekt, bylo by na místě zrevidovat počet zahrnutých škál a jejich plnění konkrétními otázkami. Deset škál rozložených do třiceti otázek se jeví jako na hranici únosnosti. Nicméně s ohledem na cílovou skupinu klientů v Přístavech zřejmě není realistické počet otázek zvyšovat, jako schůdné se spíše jeví počet dimenzí snížit třeba na šest, přičemž každá by mohla být sycena pěti otázkami. Dalším bodem k zamyšlení je to, zda by se některé otázky nedaly formulovat jednodušeji, tak aby byly srozumitelné širšímu okruhu klientů.

Nyní se vraťme k domněnkám vysloveným jakožto výzkumné otázky O2 a O3. Odpověď na otázku O2 není jednoznačná, neboť jak se ukázalo na korelacích mezi dimenzemi i na výstupech z faktorové analýzy, všech deset dimenzí je mezi sebou vázáno poměrně volně a shluky, které některé z nich vytvářejí, také nejsou příliš kompaktní. Některé dimenze přitom do shluků nevstupují vůbec. Struktura, která se zde vynořuje, tedy není zdaleka „čistá“, ve smyslu že by splňovala požadavky jednoho či druhého pólu O2. Šla by tato struktura nějak „očistit“? Pokud se skutečně jedná o strukturu v lidské osobnosti objektivně existující, je odpověď kladná, a známe i cestu: vycizelovat nástroj posílením vnitřní konzistence (reliability) sledovaných dimenzí, rozšířit počty testovaných subjektů a dotazník zapojit do validační sítě s dalšími nástroji.

Ani odpověď na otázku O3 není zcela jednoznačná. Faktorová analýza odhalila dva důležité faktory vyššího řádu, které se však s předpokládanými oblastmi „režim a řád“ a „mezilidské vztahy“ zcela nekryjí, spíše jen částečně překrývají. První faktor nazvaný **„orientace na dění kolem“** (činnost, komunikace, široká síť známostí, volná náplň dne, změny a překvapení) má v sobě zahrnuté prvky mezilidských vztahů, ale zdaleka se jimi nevyčerpává, neboť jeho důležitou složkou je činnost a otevřenost ke změnám. Obdobně druhý faktor označený jako **„stálá kontrola nad bezprostředním okolím“** se sice částečně překrývá s oblastí „režim a řád“, neboť obsahuje dimenze směřování (SM), udržování pořádku (UP) a soběstačnost (SO), ale opět se jimi nevyčerpává, protože jeho důležitou složkou jsou i zdroje pohody (ZP).

VYUŽITÍ PRO SOCIÁLNÍ PRÁCI

Výše zmiňovaná omezení a problémy nikterak nebrání tomu, abychom vytvořený dotazník PISP začali již nyní na Přístavech používat k praktickým cílům. Jeho aktuální použití vidíme především ve dvou směrech: jako okénko do vnitřního světa uživatele a jako pomůcku při sestavování individuálních plánů.

Porozumět vnitřnímu světu uživatele představuje klíč k porozumění, v jakých situacích a v jakém prostředí se uživatel cítí spokojený. Právě za tímto účelem byly sestavovány jednotlivé dimenze portfolia potřeb, aby bylo zřejmé, jaký pól škály mu přináší radost a uspokojení. Například zda preferuje úzké přátelství s jedním člověkem, nebo širokou síť povrchnějších vztahů. Anebo, zda je mu dobře v klidu o samotě, nebo potřebuje kolem sebe vnímat ruch a rej. Anebo do třetice, zda se cítí dobře v provozním chaosu neuklizeného pokoje, nebo v něm naopak nepořádek spolubydlícího podněcuje nervozitu. Zkrátka, znalost individuálního profilu (pozici uživatele vzhledem k pólům jednotlivých dimenzí) nám umožňuje odhadovat a předvídat, jak se asi uživatel bude cítit v každé konkrétní situaci, neboť každá situace v sobě nese rysy těchto dimenzí. A co víc, umožní nám připravovat uživateli situace a prostředí „na míru“, tak aby se v nich cítil pohodlně a spokojeně, čili jinými slovy a zpět ke hlavnímu mottu celého projektu – aby žil svůj život s převážně uspokojenými potřebami (v širším smyslu kontinuálně obnovované rovnováhy).

Praktický postup znamená administrovat dotazník PISP, pro daného respondenta-uživatele vykreslit profil (podobně jako v grafu 1 vynést lomenou čáru do téhož obrázku jako profil standardizačních či průměrných hodnot) a zamyslet se nad interpretací především nejvíce vybočujících hodnot (vrcholů či sedel). Tato interpretace z pohledu zvoleného koncepčního rámce nám umožňuje úsporně definovat určité důležité rysy osobnosti či vnitřního fungování uživatele, o nichž on sám nemusí být schopen takto obecně hovořit (není zvyklý, nikdy o tom takto nepřemýšlel, neumí provádět generalizace a abstrakce). Proto jsme pomocí dotazníku PISP schopni (alespoň potenciálně) zachytit i to, na co by nám uživatel při přímém dotazování a při sebelepší vůli nedokázal dát odpověď.

Na posledně zmíněný bod navazuje použití dotazníku při individuálním plánování. Díky okénku do vnitřního světa uživatele se může sociální pracovník lépe „naladit na jeho vlnu“ a společně s ním vyjasňovat a hledat oblasti, kam směřovat uživatelovu energii a aktivitu tak, aby to bylo přínosné pokud možno pro všechny zúčastněné. Na druhou stranu, v průhledu okénkem se může osvětlit, proč jsou některé situace pro uživatele tolik nepříjemné a konfliktní, když okolí (včetně sociálního pracovníka, a třeba i včetně uživatele samotného) pro to nevidí žádný rozumný důvod. Příklad: uživatel nerad pobývá ve skupince s ostatními uživateli. Není to však ani tak proto, že by byl samotář a neměl rád lidi, ale jeho potřebou (převážně neuvědomovanou, skrytou jako latentní faktor osobnosti) je „mít věci kolem sebe pod kontrolou“. Jelikož není dominantním typem, ani není příliš komunikačně zdatný, nedovede tuto svou potřebu v přítomnosti ostatních lidí uplatnit, a tak se raději stahuje do ústraní a je vnímán jako podivín.

POUŽITÉ ZDROJE

ANDREWS, F. M. 1991. Stability and Change in Levels and Structure of Subjective Well-Being. *Social Indicators Research*, 25, 1–30.

BALCAR, K. 1991. *Úvod do studia psychologie osobnosti*. Chrudim: Mach.

BRADBURN, N. M. 1969. *The Structure of Psychological Well-Being*. Chicago: Aldine.

CATTELL, R. B. 1946. *Description and measurement of personality*. Yonkers, NY: World Book.

CATTELL, R. B. 1950. *Personality: A Systematic, Theoretical, and Factual Study*. New York: McGraw-Hill.

- CHURCHARD, A., RYDER, M., GREENHILL, A., et al. 2019. The Prevalence of Autistic Traits in a Homeless Population. *Autism*, 23(3), 665–676.
- DRAPELA, V. J. 1997. *Přehled teorií osobnosti*. Praha: Portál.
- FURR, R. M. 2008. *Psychometrics: An Introduction*. Sage Publications.
- GIATRA, D., PREZERAKOS, P., SACHLAS, A., et al. 2018. Construction and Validation of a Citizens' Awareness on Homelessness Scale. *Archives of Hellenic Medicine*, 35(1), 99–105.
- GLUMBÍKOVÁ, K., GŘUNDĚLOVÁ, B., KANIOVÁ, I., et al. 2017. Sociální práce a terapie v azylových domech. *Sociální práce / Sociálna práca*, 17(5), 36–51.
- GUARNACCIA, V., HENDERSON, J. J. 1993. Self-Efficacy, Interpersonal Competence, and Social Desirability in Homeless People. *Journal of Community Psychology*, 21(4), 335–338.
- HALL, C. S., LINZEY, G. 1978. *Theories of Personality*; 3rd ed. New York: Wiley.
- HENDERSON, L. W., KNIGHT, T., RICHARDSON, B. 2013. An Exploration of the Well-Being Benefits of Hedonic and Eudaimonic Behaviour. *The Journal of Positive Psychology*, 8(4), 322–336.
- HRADECKÁ, V., HRADECKÝ, I. 1996. Bezdomovství – extrémní vyloučení. Praha: Naděje.
- JONES, A., CRANDALL, R. 1986. Validation of a Short Index of Self-Actualization. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 12(1), 63–73.
- KAPLAN, R. M., SACCUZZO, D. P. 1993. *Psychological Testing*. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole Publishing Company.
- KLIMENT, P., DOČEKAL, V. 2016. Pohled na bezdomovství v České republice. Monografie. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- LEVINSON, B. M. 1965. The Homeless Man. *Psychological Reports*, 17(2), 391–394.
- MASLOW, A. H. 1967. Self-Actualization and Beyond. In J. F. T. Bugental (Ed.), *Challenges of Humanistic Psychology*. New York: McGraw-Hill.
- MASLOW, A. H. 1970. *Motivation and Personality*. New York: Harper & Row.
- NIKOLSKAYA, A. V., KOSTRIGIN, A. A., THURMER, A. 2020. A Comparative Analysis of the Personality Traits and Motivations for Activities on the Part of Volunteers helping People and those Assisting Homeless Animals. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 30(6), 667–669.
- MASSEY, R. F. 1981. *Personality Theories: Comparisons and Syntheses*. New York: Van Nostrand.
- MCDONALD, R. P. 1991. *Faktorová analýza a příbuzné metody v psychologii*. Praha: Academia.

PICHON, I., SAROGLU, V. 2009. Religion and Helping: Impact of Target Thinking Styles and Just-World Beliefs. *Archive for the Psychology of Religion*, 31(2), 215–236.

RUST, J., GOLOMBOK, S. 2009. *Modern Psychometrics: The Science of Psychological Assessment*. London & New York: Routledge.

RYFF, C. D., KEYES, C. L. 1995. The Structure of Psychological Well-Being Revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69(4), 719–727.

SALAVERA, C., TRICAS, J. M., LUCHA, O. 2013. Personality Disorders and Treatment Dropout in the Homeless. *Neuropsychiatric Disease and Treatment*, 9, 379–387.

SANCHEZ, J., ESTRADA-HERNANDEZ, N., BOOTH, J., et al. 2021. Factor Structure, Internal Reliability, and Construct Validity of the Brief Resilience Scale (BRS): A Study on Persons with Serious Mental Illness Living in the Community. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*. Advance online publication DOI:10.1111/papt.12336

SCHNITTGER, R. I. B., WALSH, C. D., CASEY, A. M., et al. 2012. Psychological Distress as a Key Component of Psychosocial Functioning in Community-Dwelling Older People. *Aging and Mental Health*, 16(2), 199–207.

SMITH, B. W., DALEN, J., WIGGINS, K., et al. 2008. The Brief Resilience Scale: Assessing the Ability to Bounce Back. *International Journal of Behavioral Medicine*, 15(3), 194–200.

SMITH, B. W., TOOLEY, E. M., CHRISTOPHER, P. J. et al. 2010. Resilience as the Ability to Bounce Back from Stress: A Neglected Personal Resource? *The Journal of Positive Psychology*, 5(3), 166–176.

SNOW-HILL, N. L. 2019. The Survey of Attitudes toward Homeless People: The Validation of a New Instrument Assessing Negative Attitudes toward Homeless People. (Doctoral Dissertation). Retrieved from <https://scholarcommons.sc.edu/etd/5394>.

STANOEVI, M. 2015. Bezdomovci jako nositelé stigmatu a příjemci pomoci. *Sociální práce / Sociálna práca*, 15(5), 41–51.

SUMERLIN, J. R. 1995. Adaptation to Homelessness: Self-Actualization, Loneliness, and Depression in Street Homeless Men. *Psychological Reports*.

SUMERLIN, J. R., NORMAN, R. L. 1992. Self-Actualization and Homeless Men – A Known-Groups examination of Maslow Hierarchy of Needs. *Journal of Social Behavior and Personality*, 7(3), 469–481.

VÁGNEROVÁ, M., MAREK, J., CSÉMY, L. 2017. Osobnostní faktory ovlivňující setrvání v bezdomovectví u mladých lidí. *Sociální práce / Sociálna práca*, 17(3), 41–54.

VAŠÁT, P. 2021. Na jedné lodi: globalizace a bezdomovectví v českém městě. Praha: Academia.

WATERMAN, A. S. 1993. Two Conceptions of Happiness: Contrasts of Personal Expressiveness (Eudaimonia) and Hedonic Enjoyment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, 678–691.